

Examining the structure of tiling and inscriptions of mosques of the Qajar period from the morphological point of view (case study: Nasir al-Molk Mosque in Shiraz)

Mitra Mansoori Ardkapan*

Mozhgan Raoufrahimi**

Abstract

A mosque is a place of worship and gathering of Muslims in Islamic cities, which usually has a high position among urban or rural elements. In Iran, tiles are used both for decoration and for building strength. In most cases, tile art is used in pattern decorations inspired by motifs and colors with the geometric structure of the sun in the tiling of mosques. In the Islamic era, inscriptions became important due to the importance of calligraphy and the prohibition of painting. The decorations of the inscriptions are obtained by mixing and juxtaposing lines and motifs, and they were worked with different materials and materials according to their time, place or position. The results of this research, which is qualitative-analytical and descriptive, show that in Nasir al-Molk Mosque, the western nave is different from the eastern nave, the garland and the pearl arch. Because from the point of view of simplicity in tile designs, it only has geometric designs and no inscriptions. But the tile motifs in the Eastern Shabestan, the garland and the pearl arch include plant motifs and animal motifs such as the nightingale, which is a feature of Qajar architectural motifs, are not seen. Among these plant motifs, the motifs of buildings and architecture in the European style are very

* PhD student, art research field, Islamic Azad University, Kish international branch, Iran (Corresponding Author), M51.mansouri@gmail.com

** Assistant Professor, Department of Architecture, Parand Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, mozhgan.raoufrahimi@iau.ac.ir

Date received: 10/11/2024, Date of acceptance: 13/01/2025

prominent. In terms of inscriptions, according to the abundance, priority is given to the third script and then the Kufi script with themes of Quranic verses and supplications.

Keywords: Morphology, tiling, inscription, Nasir al-Molk Mosque, Shiraz.

بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد دوره قاجار

از منظر ریخت‌شناسی

(نمونه موردی: مسجد نصیرالملک شیراز)

میترا منصوری آردکپان*

مژگان رئوف رحیمی**

چکیده

مسجد مکان عبادت و تجمع مسلمانان در شهرهای اسلامی است که معمولاً در میان عناصر شهری و یا روستایی جایگاه والایی دارد. در ایران از کاشی هم برای تزئین هم به منظور استحکام بنا استفاده می‌شود. در اغلب موارد، هنر کاشی در تزئینات الگویی با الهام از نقوش و رنگ‌ها با ساختار هندسی شمس در کاشیکاری مساجد استفاده می‌شود. در دوران اسلامی به دلیل اهمیت خوشنویسی و تحریم نقاشی کتیبه‌ها حائز اهمیت شدند. تزئینات کتیبه‌ها از ممزوج شدن و در کنار هم قرار گرفتن خط و نقش به دست می‌آیند و بر حسب زمان، مکان یا موقعیتشان با مواد و مصالح مختلف کار می‌شدند. نتایج حاصل از این پژوهش که به روش کیفی - تحلیلی و توصیفی صورت گرفته است، نشان می‌دهد، در مسجد نصیرالملک شبستان غربی شبستانی متفاوت از شبستان شرقی است. شبستان غربی از منظر سادگی در نقوش کاشی، فقط نقوش هندسی دارد و کتیبه‌ای ندارد، اما نقوش کاشی در شبستان شرقی، گلدسته و طاق مرارید شامل نقوش گیاهی است و نقوش جانوری همچون بلبل که شاخصه نقوش معماری قاجار است، دیده نمی‌شود. همچنین، در میان این نقوش گیاهی نقوش ابنیه و معماری به سبک اروپایی بسیار خودنمایی می‌کند. از نظر کتیبه‌ها نیز با توجه به فراوانی، خط ثلث و سپس خط

* دانشجوی دکتری، رشته پژوهش هنر، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بین المل کیش، ایران (نویسنده مسئول)،

M51.mansouri@gmail.com

** استادیار گروه معماری، واحد پرند، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، mzhgan.raoufrahimi@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴

کوفی با مضامین آیات قرآنی و ادعیه اولویت دارد. خط نستعلیق هم در مواردی دیده می‌شود که از آن برای کتیبه‌های اطلاع‌رسان استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: ریخت‌شناسی، کاشیکاری، کتیبه، مسجد نصیرالملک، شیراز.

۱. مقدمه و بیان مسئله

هنر کاشیکاری یکی از مهمترین نمادهای فرهنگی و هنری در تزئینات معماری مساجد است که در دوره‌های مختلف و با توجه تحولات و شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی هر دوره به صور مختلف و هماهنگ با بنا خودنمایی می‌کند. به دلیل شرایط خاص زمانی و شرایط تاریخی منحصر به فرد در دوران قاجار، این دوران پلی بین فرهنگ سنتی و فرهنگ مدرن محسوب می‌شود، از همین رو نمود این شرایط را می‌توان در هنر کاشیکاری و کتیبه‌های این دوران مشاهده کرد. مسجد نصیرالملک شیراز که در این دوران ساخته شده، به خوبی نمایانگر رخدادهای زمانه خویش است. با توجه به مطالعات انجام شده کمتر پژوهشی به بررسی تفاوت‌های کاشیکاری و کتیبه‌نگاری در دو شبستان شرقی و غربی، گلدسته و طاق مروارید از منظر ریخت‌شناسی پرداخته است. لذا در این پژوهش سعی شده تا گامی در رفع این کمبود برداشته شود.

۲. سؤالات پژوهش

۱. روند تاریخی از منظر ریخت‌شناسی کتیبه‌ها در مساجد دوره قاجار چیست؟

۲. ساختار کاشیکاری در مسجد نصیرالملک شیراز از منظر ریخت‌شناسی چگونه است؟

۳. روش‌شناسی پژوهش

روش‌شناسی این پژوهش کیفی-تحلیلی و توصیفی است. در این نوع روش تحقیق هدف شناسایی، طبقه‌بندی و استخراج مفاهیم براساس مطالعات پیشین یا مبتنی بر نظریات خبرگان است. از همین رو ابزارهای اصلی گردآوری داده‌ها و اطلاعات در روش تحقیق کیفی **مصاحبه یا مطالعات کتابخانه‌ای** است. نحوه گردآوری مطالب این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای (کتاب، پایان‌نامه، مقالات پژوهشی) است. همچنین نگارنده برای کسب اطلاعات در خصوص

بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد ... (میترا منصوری و مژگان رئوف) ۲۲۱

نقوش کاشی‌ها و کتیبه‌های مسجد نصیرالملک شیراز به صورت میدانی به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته است.

۴. پیشینه پژوهش

در ادامه در راستای بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد دوره قاجار از منظر ریخت‌شناسی برخی از منابع به صورت کتاب، پایان‌نامه و مقاله مرور شده که به صورت جدول بیان شده است.

۱۳۹۶	"معماری در عصر قاجار"	۷۰
	"معماری حمام‌های دوره قاجار شهر کرمانشاه"	
	"معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر ایران"	
	"معماری ایرانی: از آغاز تا دوره قاجار"	
۱۳۹۹	"بررسی کاشیکاری‌های مساجد سلطانی در دوره قاجار، نمونه موردی مسجد سلطانی (امام خمینی) بروجرد"	۷۱
۱۳۹۹	"مطالعه تطبیقی شمایل‌نگاری کاشیکاری دوره زندیه و قاجاریه"	
۱۳۹۹	"گونه‌شناسی نقش‌مایه‌ها در محراب مساجد اصفهان (از صفویه تا پهلوی)"	
۱۳۹۸	"مطالعه تطبیقی سیر تحول طرح، نقش - رنگ در کاشیکاری دوره های صفویه و قاجاریه (نمونه موردی مسجد شیخ لطف الله اصفهان و هنر نصیر الملک شیراز)"	
۱۴۰۲	"مقایسه تطبیقی کاشیکاری و کتیبه‌نگاری مساجد مشیرالملک و نصیرالملک"	۷۲
۱۴۰۱	"تدوین اصول طراحی عناصر کالبدی مسجد با تأکید بر سلسله مراتب شکلی به منظور افزایش حضور، (مطالعه موردی: مساجد دوره قاجار شیراز)"	
۱۴۰۰	"مطالعه تطبیقی تکرار نقوش هندسی در شیشه‌های رنگی مسجد و کلیسا، (نمونه‌های موردی: مسجد نصیرالملک و کلیسا ساگرادا فامیلیا)"	

دوره قاجار عصر پرداختن به گسترش فضا و وسعت بناها است و مساجد این دوران در مقایسه با دوران پیشین از وسعت بیشتری برخوردار هستند که شاید دلیل آن بزرگتر شدن شهرها و افزایش جمعیت بوده باشد. هنر کاشیکاری یکی از اصلی‌ترین نشانه‌های معماری در ساخت و تزئین مساجد به عنوان مهمترین نمود فرهنگی و هنری است که در این دوران کارکرد تبلیغاتی بیشتری داشته‌اند. همچنین تزئینات در مساجد همواره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند که در دوره‌های مختلف و با توجه تحولات اجتماعی و فرهنگی هر دوره به صور مختلف و هماهنگ با بنا ظاهر می‌شوند. به عنوان مثال در دوران قاجار به علت تبادلات

فرهنگی و اجتماعی بسیار با اروپا، حجم زیادی از عناصر هنر اروپایی وارد ایران شده و هنرمند با شهادت از آن‌ها در آثار خود استفاده کرده است. تزئینات کاشیکاری در دوره قاجار تحت تأثیر رفت و آمدهای فرهنگی و تأثیراتی چون رواج عکاسی، تمبر و کارت پستال، انعکاس دنیای مشهود و واقعی در هنر است و از همین رو مناظر طبیعی آمیخته با تزئین‌گرایی با طیف رنگ‌های گرم در تزئینات کاشیکاری این دوران دیده می‌شود.

در دوره قاجار، مساجد به عنوان مراکز مهم در فضای شهرها و روستاها حائز اهمیت بودند. این مساجد اغلب دارای کتیبه‌های تزئینی هستند که نقش تاریخی، مستندگونه و هنری بر عهده داشتند. کتیبه‌ها در مساجد اغلب از جنس سنگی یا کاشی هستند و شامل متون آیات قرآنی، نقوش هندسی و شکل‌های تزئینی می‌باشند. اغلب از کتیبه‌ها برای بیان پیام‌های دینی و اخلاقی و همچنین زینت‌بخشی به ساختمان مسجد و زیبایی بخشیدن به فضای داخلی و خارجی آن استفاده می‌شدند.

۵. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش براساس سؤالات پژوهش روند زیر در نظر گرفته شده است. ابتدا برای گونه‌یابی مسجد نصیرالملک شیراز به مطالعه گونه‌های مساجد ایرانی پرداخته شده است. سپس از آنجائی که تزئینات در مساجد ایرانی خصوصاً مسجد نصیرالملک جز اصول اساسی است، از بین این تزئینات براساس سؤالات پژوهش به مبحث کاشیکاری و کتیبه‌نگاری در مساجد پرداخته شده است.

۶. گونه‌های مختلف مساجد ایرانی

مسجد مکان عبادت و تجمع مسلمانان در شهرهای اسلامی است که از سجده ریشه گرفته و در معنای وسیع کلمه کنایه از مکان عبادت است. مسجد معمولاً در میان عناصر شهری و یا روستایی جایگاه بالائی داشته و دارد (عباس‌زاده، قیسی، عاصفه؛ ۱۳۹۶، ۴). "گونه‌شناسی" دسته‌بندی نمونه‌ها بر اساس معیارهای مشترک است. این معیارها ممکن است شکلی یا مرتبط با عملکرد فضاهای معماری باشد. در فرایند گونه‌شناسانه با بررسی مجموعه خصوصیات مورفولوژیکی (شکلی) و فضایی بناها و یافتن وجوه افتراق و اشتراک آنان ابنیه دسته‌بندی می‌شوند (پاسیان خمیری، رجبعلی، رونده، ۱۳۹۶، ۷). از همین رو بر اساس معماری فرم یا فضا

و شکل قراردادی می‌توان مساجد را به دسته‌بندی‌های زیر تقسیم کرد. مسجد شبستانی: که دارای صحن باز، سقف صاف و نقشه مستطیل شکل به سبک عربی یا بازیلیکائی هستند. اگر در معماری آن‌ها ستون وجود داشته باشد، به آن‌ها مسجد شبستان ستون‌دار می‌گویند. مسجد پیامبر یا مسجد جامع فهرج یزد در این دسته قرار می‌گیرند. مسجد تک ایوانی: که به مسجد گبری نیز مشهور هستند. ایوان و طاق دارند. معمولاً ایوان در جنوب و جلوی گنبد خانه ساخته می‌شود. مسجد جامع نیریز در این دسته قرار می‌گیرد. مسجد دو ایوانی: که برای قرینه‌سازی با ایوان جنوبی و یا استفاده از آفتاب زمستانی ایوان شمالی نیز دارند. مسجد جامع زوزن در این دسته قرار می‌گیرد. مسجد چهار ایوانی: که به مسجد فارسی یا ایرانی نیز مشهور است. گنبد دار به همراه چهار ایوان دارد. معمولاً کامل‌ترین نوع مساجد ایرانی است. مسجد جامع اصفهان در این دسته قرار می‌گیرد. مسجد چهار طاقی: که از پیش از اسلام وجود داشتند و به مساجد کوشکی مشهور هستند. چهار قبه یا چهار طاق دارند. گنبد خانه دارند و معماری آن‌ها از آتشکده‌های ساسانی الهام گرفته شده است. از سه طرف محصور و از یک طرف باز هستند. مسجد جامع اردبیل یا مسجد جامع یزدخواست در این دسته قرار می‌گیرند. مسجد بسته: که الگوی ساختاری بدون شکل و بدون حیاط دارند. مسجد نوح بلخ یا مسجد نارمک در این دسته قرار می‌گیرند. مسجد گنبد مرکزی با دو رواق کشیده در طرفین: همچون مسجد کاخ لشکری بازار گونه دیگری از مساجد هستند. مسجد چلیپایی: که صلیبی شکل است و از دوره ساسانی باقی مانده است. مسجد سنگی داراب در این دسته قرار می‌گیرد. مسجد صخره‌ای: که ارگانیک است و نقشه از پیش تعیین شده ندارد. مسجد صخره ایج در این دسته قرار می‌گیرد (نژاد ابراهیمی، مرادزاده، ۱۳۹۷، ۴).

۷. سلسله مراتب در معماری مساجد ایرانی

در معماری سنتی ایران فضا هویت ویژه‌ای برای خود دارد که این فضا نیز با ایجاد سلسله مراتب فضایی مناسب با کالبد مجموعه مرزبندی و تعریف می‌شود (کشمیری، حیدری، عماد، ۱۴۰۱، ۵). سلسله مراتب را می‌توان در سه سطح اندازه، مکان و شکل در معماری ایران بررسی کرد. سلسله مراتب شکلی یعنی هرگونه ابزاری که بتواند راه اتصال میان جهان ذهنی هر انسانی را با جهان فکری فردی دیگر بازکند. شکل رمز و راز را تعریف کرده و به همدلی انسانی و دل‌بستگی‌های عاطفی اشاره دارد. زیرا اصلی‌ترین ویژگی سطح، شکل آن است. براین اساس برخی از اشکال هندسی براساس کیفیت بصری بر احساس و ادراک انسان تأثیر می‌گذارند.

همچنین شکل‌ها می‌توانند دارای مشخصه‌های متفاوتی از نظر اندازه، رنگ، ترکیب و تناسبات نیز باشند (کشمیری، حیدری، عماد، ۱۴۰۱، ۶). سلسله مراتب جز اصولی است که ارتباط بین اجزای یک کل و ارتباط بین کل‌ها را با اجزای کوچکتر تعریف می‌کند. در طراحی معماری ایرانی هندسه نظمی است که از طریق اندازه و رابطه اشکال تعریف می‌شود. از همین‌رو سلسله مراتب در معماری با هندسه‌های به‌کاررفته در آن نیز مشخص می‌شود. لذا عناصر معماری با توجه به درجه و میزان اهمیتشان دارای نظم هندسی پیچیده یا ساده هستند. هنر و معماری ایران در دوران اسلامی همواره رابطه‌ای تنگاتنگ و دو سویه با عرفان و معنویت داشته و از همدیگر متأثر بوده‌اند. از آنجائی که اساس عرفان اسلامی در وحدت وجود و در نهایت رسیدن به وحدت شهودی بوده و هست، هدف هنرمند نیز نشان دادن پیام وحدت و یگانگی است. زیرا هنر و عرفان اسلامی هر چه در باطن خود داشته از انعکاس صور عالم مثال است که همواره عرفا در آموزه‌های خود از آن سخن گفته‌اند (سعادت‌مند، نوشین، ۱۳۹۹، ۳). از همین‌رو یکی از ارکان اساسی معماری و تزئینات دوره اسلامی استفاده از الگوهای هندسی در قالب سطوح تزئینی تحت عنوان تزئینات هندسی یا گره‌هاست که با کمک علم هندسه، اعداد و ریاضیات مقدور شده است (بهزادی، مختاباد امرئی، شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۴). این سلسله مراتب را به‌خوبی می‌توان در کاشیکاری‌ها، مقرنس‌کاری‌ها، کاربردی‌ها و سایر تزئینات مساجد مشاهده کرد.

۸. ریخت‌شناسی کتیبه‌ها

خوشنویسی بر دیوارها که به اصطلاح آن را کتیبه‌نگاری می‌گویند، در کاشیکاری، حجاری و گچبری‌ها دیده می‌شود. کتیبه‌ها اطلاعات مختلفی را در درباره بنای مساجد همچون تاریخ آغاز یا اتمام بنا ارائه می‌کنند. شاید از این رو کتیبه‌ها جز مستندترین مدارک درباره پژوهش درباره یک بنا هستند (مجتبوی، نگهبان کاخکی، مجتبوی، ۱۴۰۲، ۲). کتیبه‌های خوشنویسی کلمات یا جملاتی هستند که از حدود هزاره چهارم قبل از میلاد به صورت سنگ نوشته در بین النهرین دیده شده است. در دوران اسلامی به دلیل اهمیت خوشنویسی و تحریم نقاشی کتیبه‌ها حائز اهمیت شدند. تزئینات کتیبه‌ها از ممزوج شدن و درکنارهم قرارگرفتن خط و نقش به دست می‌آیند و بر حسب زمان، مکان یا موقعیتشان با مواد و مصالح مختلف کار می‌شدند. اغلب متن کتیبه‌ها به رنگ سفید روی زمینه لاجوردی است (مزنگی، اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶، ۵-۱). انواع کتیبه‌ها را می‌توان از نظر نوشتار به دسته‌های اشعار فارسی و عربی، متون تاریخی، احادیث و دعاها، اسماء الهی و آیات قرآنی تقسیم‌بندی کرد. همچنین انواع خطوط به کار رفته در کتیبه‌ها

شامل ثلث، نسخ، کوفی و نستعلیق است. برخی از کتیبه‌ها حاوی تاریخ، نام خطاط، شاعر، حجار، نقاش، معمار یا کارفرما نیز هستند و برخی نیز فقط جنبه تزئینی دارند (مجتبوی، نگهبان کاخکی، مجتبوی، ۱۴۰۲، ۸). اما به‌طور کلی در کتیبه‌نگاری جهت انتقال مفاهیم قدسی از نمایش اصولی همچون وحدت در کثرت، جهت و نظم، اعتدال سفیدی و سیاهی، تعادل میان نسبت‌های عمودی، افقی و دوار، فضای خالی و خلأ، سیر صعود و نزول نقوش حائز اهمیت است (احسنت، گودرزی سروش، ۱۳۹۶، ۱۷). کتیبه‌ها در ایران در عصر سلجوقی رشد کردند و در عهد صفویه به اوج رسیدند.

۹. کاشیکاری در مساجد دوره قاجار

در ایران از کاشی هم برای تزئین هم به منظور استحکام بنا استفاده می‌شود. انواع تزئینات در مساجد شامل کاشیکاری، گچبری، آجرکاری، مقرنس‌کاری و کتیبه‌نگاری و غیره می‌شود. در هر دوره یکی از این عناصر در آراستن مساجد متداول بوده است. به عنوان مثال در در عهد سلجوقیان آجرکاری، در عهد ایلخانیان گچبری و در عهد تیموری و صفوی کاشیکاری رواج بیشتری داشته است. در در مواردی نیز آجرکاری، گچبری و کاشیکاری به‌طور همزمان استفاده می‌شده است (مجتبوی، نگهبان کاخکی، مجتبوی، ۱۴۰۲، ۶). هنر کاشی در طول دوران‌های مختلف تکامل، گسترش و توسعه یافته است. در اغلب موارد در تزئینات الگویی با الهام از نقوش و رنگ‌ها با ساختار هندسی شمسه در کاشیکاری مساجد استفاده می‌شود. استفاده از نقوشی همچون گل‌های طبیعی، منظره‌های معماری، نقوش فرنگی گل و گلدان و غیره که نشان می‌دهد در ساخت بنا به جنبه‌های کارکردی آن بیشتر از جنبه‌های زیبایی‌شناسانه آن اهمیت داده شده می‌شود. نقوشی که بیانگر نوعی معماری اسلامی ایرانی با تلفیقی از آموزه‌ها هر دوران است (آذریان، جلالی جعفری، ۱۴۰۱، ۳).

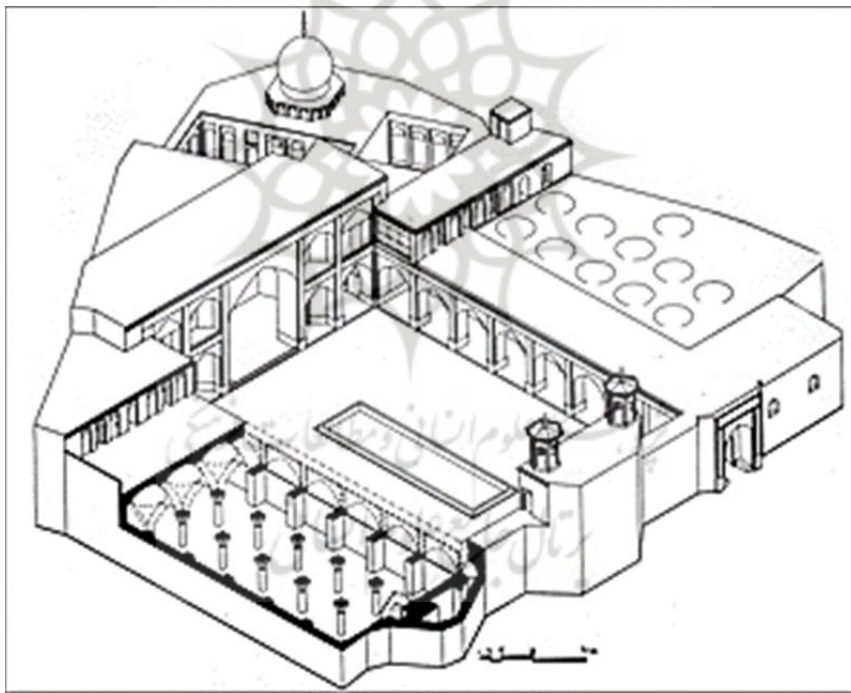
قاجار، قَجَر یا قاجاریه نام دوره‌ای تاریخی در کشور است که از حدود سال ۱۱۷۴ تا ۱۳۰۴ در ایران به مدت ۱۳۰ سال حکمرانی کردند. آغامحمد خان قاجار، بنیانگذار این سلسله تهران را به عنوان پایتخت انتخاب کرد و آخرین پادشاه این دوره احمد شاه قاجار بود که در سال ۱۳۰۴ توسط رضا شاه پهلوی برکنار شد. معماری تا اواسط دوره قاجار در ایران ریشه‌های سنتی و بومی خود را داشت که الهام گرفته از معماری دوران صفوی و تیموری بود. اما به مرور با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر ایران آن دوران و تحولات تعیین‌کننده تاریخی همچون انقلاب فرانسه و جنگ جهانی اول معماری در ایران نیز تغییر جهت داد و در

شیوه‌ای نو که متأثر از معماری اروپایی و روسیه بود، به رشد و حیات خود ادامه داد (عباس‌زاده، قیسی، عاصفه؛ ۱۳۹۶، ۴). در دوره قاجار به دلیل نفوذ و رواج فرهنگ و اندیشه غرب ماهیت صورت‌های تزئینی تغییر می‌کند و به دنبال آن هنرمند از مفاهیم متعالی جدا شده و به سمت معانی ملموس‌تر و عینی‌تر تمایل پیدا می‌کند. از این‌رو نگاه هنرمند قاجار مبتنی بر هنر غربی طبیعت‌گرایانه است. در نتیجه ظرافت، جزئیات و ریزه‌کاری بیشتری در نقوش ایجاد می‌شود. برخی از تحولات تأثیرگذار در دوره قاجار شامل ورود فن عکاسی، تمبر و کارت پستال‌های اروپایی بود. به همین دلیل می‌توان در معماری مساجد این دوران ردپای موارد نام برده شده را به وضوح دید. همچنین تصاویری از آثار تاریخی، مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان، فرشته بالدار، انسان بالدار، افراد با لباس‌های اروپائی، طرح گل و گلدان، کاسه، بشقاب، گل‌های مختلف همچون گل سرخ، گل زنبق و سایر گل‌ها را در نقوش کاشی این دوران دید (مجتبوی، نگهبان کاخکی، مجتبوی، ۱۴۰۲، ۲). هنر در هر دوره‌ای تجلی باورها، عقاید، فرهنگ و آداب و رسوم ملت است که با بررسی آن می‌توان روح فرهنگی غالب در هر دوره‌ای را دریافت. کاشی در دوره قاجار تحت تأثیر رفت و آمدهای فرهنگی و تأثیراتی چون رواج عکاسی، تمبر و کارت پستال، انعکاس دنیای مشهود و واقعی در هنر اهمیت می‌یابد و مناظر طبیعی آمیخته با تزئین‌گرایی با طیف رنگ‌های گرم در تزئینات کاشیکاری نمایان می‌شود (پورغلامحسین، قربانی شاه کوچک، ۱۳۹۸، ۲). کاشیکاری دوره قاجار انعکاسی از کاشیکاری دوران زندیه است که هنرمندان شیرازی مروج آن بودند. برخی نیز معماری و کاشیکاری دوره قاجار را شکل انحطاط یافته مکتب اصفهان صفوی نیز می‌دانند. برخی نیز آن را التقاط سنت ایرانی و فرهنگ بصری غرب می‌دانند. طرح و نقوش کاشی‌های دوره قاجار را می‌توان به دسته‌های مختلفی همچون نقوش هندسی، نقوش گیاهی، نقوش جانوری، نقوش مناظر و معماری، نقوش انسانی، نقوش اسطوره‌ای، نقوش روایتی، نقوش فرهنگی و نقوش نظامی تقسیم‌بندی کرد (مجتبوی، نگهبان کاخکی، مجتبوی، ۱۴۰۲، ۷).

۱۰. مسجد نصیرالملک

مسجد نصیرالملک در شیراز مربوط به دوره قاجار است که در سال ۱۲۹۴ ه.ق به دستور "میرزا حسن علی خان" ملقب به "نصیرالملک" و با هنرمندی "میرزا محمد حسن" معمار و استاد "محمد رضا کاشی" در طول ۱۲ سال ساخته شد که مساحتی حدود ۲۸۹۰ دارد. مسجد نصیرالملک دارای سبک معماری اصفهان و دارای دو شبستان شرقی و غربی است. در این

مسجد برخلاف سایر مساجد که جهت‌گیری به سمت قبله یعنی جنوب غربی است، برای بهره‌گیری از نور، فضاسازی بنا و تزئینات آن از سمت جنوب صورت گرفته است. به عنوان مثال در شبستان اصلی مسجد شیشه‌های رنگی به کار رفته به سبک گره چینی باعث می‌شود تا بازی نور و رنگ شورانگیزی بر روی فرش‌های ایرانی، کاشی‌های سقف و دیوار و سایر نقش‌نگارهای مسجد بیفتد (بهزادی، مختاباد امرئی، شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۳). همچنین این مسجد دارای عناصر بزرگ معماری سنتی مانند آبنمای مرکزی، ایوان، پنج کاسه‌ای (پنج مقعر)، فیانس و گچ‌بری است. مجموعه ساختمان‌های این مکان شامل مساجد، خانه‌ها، حمام‌ها و آب‌انبارها است. این مسجد دارای دو اتاق خواب است که یکی از آن‌ها اتاق خواب تابستانی و دیگری برای زمستان است. شبستان تابستانی در ضلع غربی مسجد قرار دارد و شبستان شرقی مسجد سراج زمستانی است. همچنین هفت ستون ساده در وسط شبستان و هشت طاق نما در جلوی ایوان قرار دارد که مسجد را از حیاط جدا می‌کند.

شکل ۱. گونه‌شناسی مسجد نصیرالملک

منبع: (هانی، اسدپور، مؤمنی، ۱۴۰۰، ۴)

شکل ۲. گونه‌شناسی مسجد نصیرالملک
منبع: نگارنده

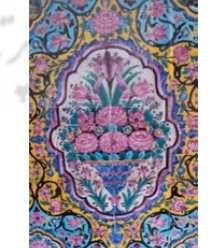
۱۱. ریخت‌شناسی کاشیکاری مسجد نصیرالملک

مساجد در گستره ممالک اسلامی، مهمترین بنای مذهبی مسلمانان به شمار رفته و سرآمدترین هنرمندان هر دیار، غایت عیار هنرمندی خود را مصروف ظهور مکانی در شأن و منزلت خانه خدای «خالق» و «مُصَوِّر» خود، می‌دارند. زیرا هنرمند مسلمان معتقد که «الله» نور آسمان‌ها و زمین است. از همین‌رو نور آرایی فضای خودساخته را بر این معیار استوار می‌دارد. هنرمندی که رنگ خدایی می‌گیرد و نیک می‌داند، چگونه تداوم رنگ آمیزی الهی را از درگاه ورودی مسجد تا محراب عبادت کشیده و نقشی بی‌بدیل آشکار سازد. (نادری، کریمی پور، ۱۳۹۷، ۴). از همین‌رو در این مسجد استفاده از شیشه‌های رنگی در یک وجه بنا و فقط در یک ردیف عرضی صورت گرفته است. در پیاده کردن نقوش از تکنیک گره چینی استفاده شده است. رنگ غالب در شیشه‌ها و فضای مسجد قرمز است که باعث ایجاد نور صورتی می‌شود. در شبستان کوچکتر عرض هر پنجره کامل پهن‌تر و ارتفاع کوتاه‌تر است. عناصر تکرار شونده بیشتر با ریتم منظم، متناوب و نقوش ساده و تخت رنگی دیده می‌شود. پنجره‌ها با شیشه‌های رنگی در درب‌ها متحرک هستند. مواد و مصالح در قاب شیشه‌ها چوب و شیشه است. ستاره چند پر جز عنصر پرتکرار هندسی در این بنا است (بهزادی، مختاباد امرئی، شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۹).

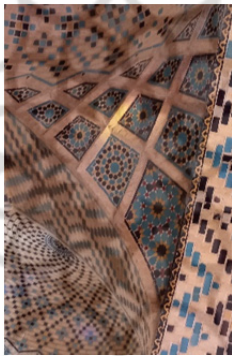
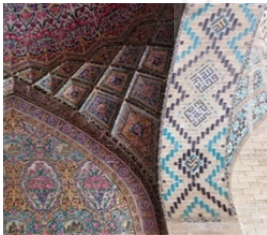
کاشیکاری‌های سقف مسجد و دیوارها مطابق پالت رنگی پنجره‌هاست و بازتاب آن‌ها روی کاشی فرش کف شبستان باقالی‌های ایرانی سرخ‌فام منظومه‌ای از رنگ و نقش را به یکدیگر پیوند می‌دهد (اکبرزاده، پیراوی و نک، مظفر، ۱۳۹۸، ۱۲).

نگارنده برای ریخت‌شناسی کاشیکاری‌های مسجد نصیرالملک به صورت میدانی به عکسبرداری از کاشی‌ها و محیط مسجد نصیرالملک پرداخته است. براساس یافته‌های پژوهش (گونه‌شناسی مساجد) کاشیکاری‌های مسجد برای هریک از شبستان‌های شرقی و غربی، گلدسته و طاق مروارید از منظر نقوش گیاهی، نقوش ابنیه و معماری، نقوش هندسی و نقوش مفهومی به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است که در ادامه یافته‌های میدانی به صورت چندین جدول بیان شده است.

۱.۱۱ ریخت‌شناسی کاشیکاری‌ها شبستان شرقی مسجد نصیرالملک

			نقوش گیاهی
			

بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد ... (میترا منصوری و مژگان رئوف) ۲۳۱

			نقوش معماری و ابنیه
			
			نقوش هندسی
			

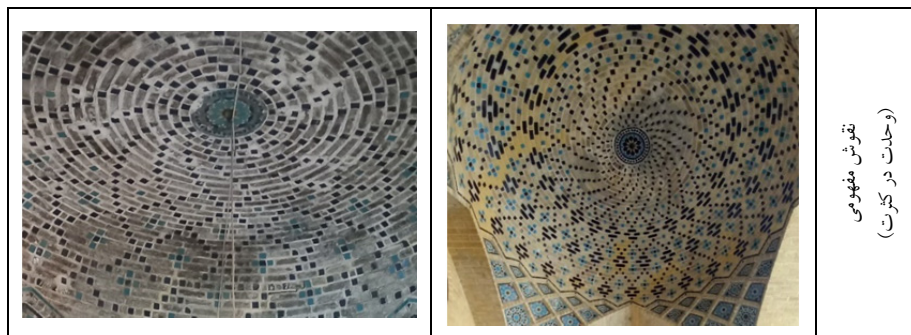
			نقوش مفهومی (وحدات در ککرت)
--	--	--	--------------------------------

شکل ۳. ریخت‌شناسی کاشیکاری‌های شبستان شرقی مسجد نصیرالملک
منبع: نگارنده

۲.۱۱ ریخت‌شناسی کاشیکاری‌ها شبستان غربی مسجد نصیرالملک

ندارد			نقوش گیاهی
ندارد			نقوش معماری و ابنیه
			نقوش هندسی

بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد ... (میترا منصوری و مژگان رئوف) ۲۳۳

شکل ۴. ریخت‌شناسی کاشیکاری‌های شبستان غربی مسجد نصیرالملک

منبع: نگارنده

۳.۱۱ ریخت‌شناسی کاشیکاری‌ها گلدسته مسجد نصیرالملک

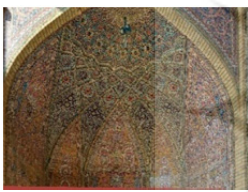
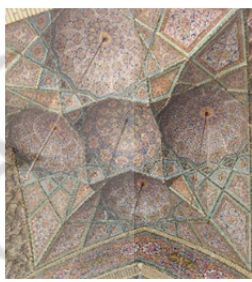

شکل ۵. ریخت‌شناسی کاشیکاری‌های گلدسته مسجد نصیرالملک
منبع: نگارنده

۴.۱۱ ریخت‌شناسی کاشیکاری‌ها طاق مروارید مسجد نصیرالملک

تقوش معماری و آیینیه			
			
			

شکل ۶. ریخت‌شناسی کاشیکاری‌های طاق مروارید مسجد نصیرالملک

منبع: نگارنده

۱۲. ریخت‌شناسی کتیبه‌های مسجد نصیرالملک

نگارنده برای ریخت‌شناسی کتیبه‌های مسجد نصیرالملک به صورت میدانی به عکسبرداری از کتیبه‌های موجود در محیط مسجد نصیرالملک پرداخته است. براساس یافته‌های پژوهش (گونه‌شناسی مساجد) کتیبه‌های مسجد برای هریک از شبستان‌های شرقی و غربی، گلدسته و طاق مروارید براساس خطوط به‌کاررفته در کتیبه‌ها به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است که در ادامه یافته‌های میدانی به صورت چندین جدول بیان شده است.

۱.۱۲ ریخت‌شناسی کتیبه‌های شبستان شرقی مسجد نصیرالملک

			کتیبه با خط ثلث
			کتیبه با خط کوفی

شکل ۷. ریخت‌شناسی کتیبه‌های شبستان غربی مسجد نصیرالملک

منبع: نگارنده

۲.۱۲ ریخت‌شناسی کتیبه‌های شبستان غربی مسجد نصیرالملک

کتیبه ندارد.

بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد ... (میترا منصوری و مژگان رئوف) ۲۳۷

۳.۱۲ ریخت‌شناسی کتیبه‌های گلدسته مسجد نصیرالملک

			کتیبه با خط ثلث
			
			کتیبه با خط نستعلیق

شکل ۸ ریخت‌شناسی کتیبه‌های گلدسته مسجد نصیرالملک

منبع: نگارنده

۴.۱۲ ریخت‌شناسی کتیبه‌های طاق مروارید مسجد نصیرالملک

			کتیبه با خط ثلث

			
			کتابخانه خط کوفی

شکل ۹. ریخت‌شناسی کتیبه‌های طاق مروارید مسجد نصیرالملک

منبع: نگارنده

۱۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش هر یک از شبستان‌های شرقی و غربی، گلدسته و طاق مروارید به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

ریخت‌شناسی کاشیکاری‌ها طبق نتایج حاصل از این بررسی نشان می‌دهد از منظر نقوش گیاهی در شبستان شرقی، طاق مروارید و گلدسته نقوش گیاهی بسیار زیبایی که سرشار از گل‌های سرخ و گلدان‌های زیبا است دیده می‌شود. رنگ غالب در این نقوش طیف قرمز است. اما در بین نقوش گیاهی، حیوان یا پرنده دیده نمی‌شود. تنها نقش دیگری که می‌توان دید،

نقوش ابنیه و معماری است که باتوجه به دوره زمانی قاجار که روابط گسترده‌ای با اروپا داشته‌اند، وجود این نقوش معماری که دارای پرسپکتیو نیز هستند، تأکید بر این موضوع دارند. اما در شبستان غربی که در اصل مدرس (محل تحصیل طلاب و زندگی علما و دانشمندان بوده است)، هیچ‌گونه نقوش گیاهی دیده نمی‌شود و فضایی کاملاً متفاوت و ساده نسبت به شبستان شرقی، طاق مروارید و گلدسته دارد.

از منظر نقوش هندسی در شبستان شرقی دو ردیف هفت تایی ستون با سقف گنبدی دیده می‌شود که در آن‌ها نقوش هندسی ساده به‌کار رفته است. در گلدسته و طاق مروارید نقوش هندسی را می‌توان در مقرنس‌بندی‌های سقف‌ها مشاهده کرد. همچنین در شبستان غربی نه ردیف ستون با سقف گنبدی وجود دارد که با نقوش هندسی ساده شبیه به شبستان شرقی دیده می‌شود. از این منظر شبستان شرقی و غربی به یکدیگر شبیه هستند.

می‌دهد از منظر نقوش ابنیه و معماری در هر سه شبستان شرقی، طاق مروارید و گلدسته این نقوش به وفور دیده می‌شود. اما در شبستان غربی به دلیل سادگی موجود در فضای مدرس (مدرسه) بجز نقوش هندسی ساده نقش دیگری دیده نمی‌شود.

از منظر ریخت‌شناسی کتیبه‌ها نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که در شبستان غربی هیچ‌گونه کتیبه‌ای وجود ندارد. اما در شبستان شرقی، گلدسته و طاق مروارید کتیبه‌هایی به خط ثلث کوفی و نستعلیق دیده می‌شود. در شبستان شرقی ۴۱ کتیبه با خط ثلث با مضامینی همچون "بسم الله الرحمن الرحيم"، "یا قاضی الحاجات"، "یا ارحم الراحمین"، "یا کافی المهمات" و غیره وجود دارد. از این تعداد ۴۰ کتیبه با رنگ سفید و در زمینه سورمه‌ای یا مشکی دیده می‌شود. فقط یک کتیبه با رنگ زرد و زمینه مشکی وجود دارد که دقیقاً روی درب ورودی و اصلی شبستان است. کتیبه با خط کوفی نیز در دو ردیف ستون کناری دیده می‌شود. در هر ردیف ۳۴ کتیبه که در مجموع ۶۸ کتیبه با خط کوفی وجود دارد.

در گلدسته نیز ۲۲ کتیبه با خط ثلث با همان مضامین موجود در شبستان شرقی دیده می‌شود. تنها یک کتیبه با رنگ سفید و در زمینه قرمز رنگ و با خط نستعلیق دیده می‌شود. این کتیبه اطلاع رسان است که در آن زمان مرمت بنا نوشته شده است. البته دورتادور حیاط مسجد که شامل سردر گلدسته نیز می‌شود، کتیبه‌های بزرگی با خط ثلث رنگ سفید در زمینه سورمه‌ای با مضامین آیات قرآنی وجود دارد.

در طاق مروارید کلاً ۵۸ کتیبه با خطوط ثلث و نستعلیق با رنگ سفید در زمینه سورمه‌ای یا مشکی دیده می‌شود. اما یکی از کتیبه‌ها با خط سفید و زمینه‌ای قرمز نیز وجود دارد که همچون کتیبه قرمز گلدسته برای اطلاع رسانی از زمان ساخت بنا و معرفی معماران می‌باشد.

همچنین سه کتیبه اطلاع رسان در هنگام ورود به مسجد نیز دیده می‌شود.

به طور کلی می‌توان با توجه به گونه‌شناسی مسجد اینگونه بیان کرد که شبستان غربی شبستانی متفاوت از شبستان شرقی، گلدسته و طاق مروارید است. زیرا از منظر سادگی در نقوش کاشی، فقط نقوش هندسی دارد و کتیبه‌ای ندارد. در سایر بخش‌ها نقوش شامل گیاهی است و نقوش جانوری همچون بلبل که شاخصه نقوش معماری قاجار است، دیده نمی‌شود. امام نقوش ابنیه و معماری به سبک اروپایی بسیار خودنمایی می‌کند. از نظر کتیبه‌ها هم با توجه به فراوانی اولویت با خط ثلث و سپس خط کوفی با مضامین آیات قرآنی و ادعیه است. خط نستعلیق هم در مواردی دیده می‌شود. اما اولویت استفاده از آن برای کتیبه‌های اطلاع رسان است.

پی‌نوشت‌ها

۱. دربان، علی؛ جوادنیا، مینا. (۱۳۹۶). معماری در عصر قاجار. چاپ اول، ندای کارآفرین.
۲. آراین، سمیرا؛ ابراهیم‌زاده، فرزاد. (۱۳۹۵). معماری حمام‌های دوره قاجار شهر کرمانشاه. چاپ اول، ناشر: خورشید باران.
۳. قبادیان، وحید. (۱۳۹۳). معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر ایران. چاپ پنجم، ناشر: پشتون.
۴. نیلفروشان، محمدرضا. (۱۳۸۵). معماری ایرانی: از آغاز تا دوره قاجار. چاپ اول، ناشر: کتاب وارث.
۵. باباحسینی، افشین؛ غیاثیان، محمدرضا. (۱۳۹۹). بررسی کاشیکاری‌های مساجد سلطانی در دوره قاجار، نمونه موردی مسجد سلطانی (امام خمینی) بروجرد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان.
۶. اوجی، فاطمه؛ محمدی میلادی، علیرضا؛ تهرانی، رضا. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی شمایل نگاری کاشیکاری دوره زندیه و قاجاریه. گروه ارتباط تصویری، مؤسسه آموزش عالی سپهر - اصفهان.
۷. حدادی، نسیم؛ رحیمی آریایی، افروز؛ میرمقنایی، احمدرضا. (۱۳۹۹). گونه‌شناسی نقش‌مایه‌ها در محراب مساجد اصفهان (از صفویه تا پهلوی). گروه ارتباط تصویری، مؤسسه آموزش عالی سپهر - اصفهان.

بررسی ساختار کاشیکاری و کتیبه‌های مساجد ... (میترا منصوری و مژگان رئوف) ۲۴۱

۸. پور غلامحسین، آرزو؛ قربانی شاه کوچکی، مجتبی. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی سیر تحول طرح، نقش - رنگ در کاشیکاری دوره های صفویه و قاجاریه (نمونه موردی مسجد شیخ لطف الله اصفهان و هنر نصیر الملک شیراز). دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران.
۹. مجتبی، سیده مریم؛ نگهبان کاخکی، لادن؛ مجتبی، سید حسین. (۱۴۰۲). مقایسه تطبیقی کاشیکاری و کتیبه‌نگاری مساجد مشیرالملک و نصیرالملک. فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات میان رشته‌ای معماری ایران، دوره ۲، پیاپی ۳، بهار و تابستان، صص ۱۹-۱.
۱۰. کشمیری، هادی؛ حیدری، علی اکبر؛ عماد، فاطمه. (۱۴۰۱). تدوین اصول طراحی عناصر کالبدی مسجد با تأکید بر سلسله مراتب شکلی به منظور افزایش حضور، (مطالعه موردی: مساجد دوره قاجار شیراز). فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۴۶، زمستان، صص ۵۱-۳۹.
۱۱. بهزادی، نینا؛ مختاباد امرئی، سید مصطفی؛ شریف‌زاده، محمدرضا. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی تکرار نقوش هندسی در شیشه‌های رنگی مسجد و کلیسا، (نمونه‌های موردی: مسجد نصیرالملک و کلیسا ساگرادا فامیلیا). نشریه علمی-پژوهشی رهپویه هنر، هنرهای تجسمی، دوره ۴، شماره ۱، بهار، صص ۵۱-۳۹.

کتاب‌نامه

- احسنت، ستاره؛ گودرزی سروش، محمد مهدی. (۱۳۹۶). تجلی مفهوم تقدس در تلاقی خوشنویسی و کتیبه‌نگاری اسلامی. فصلنامه نگره، دوره ۱۲، شماره ۴۴، زمستان، صص ۱۳۰-۱۱۲.
- آذریان، زهرا؛ جلالی جعفری، بهنام. (۱۴۰۱). مقایسه تطبیقی فرم و رنگ در شمشه‌های دو مسجد نصیر الملک و مسجد وکیل شیراز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی هنر، شیراز.
- اکبرزاده، محسن؛ پیروای ونک، مرضیه؛ مظفر، فرهنگ. (۱۳۹۸). نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز براساس نصوص دینی. نشریه باغ نظر، دوره ۱۶، شماره ۷۸، آذر، صص ۷۰-۵۵.
- بهزادی، نینا؛ مختاباد امرئی، سید مصطفی؛ شریف‌زاده، محمدرضا. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی تکرار نقوش هندسی در شیشه‌های رنگی مسجد و کلیسا، (نمونه‌های موردی: مسجد نصیرالملک و کلیسا ساگرادا فامیلیا). نشریه رهپویه هنر، هنرهای تجسمی، دوره ۴، شماره ۱، بهار، صص ۵۱-۳۹.
- پاسیان خمیری، رضا؛ رجبعلی، حسن؛ رونده، محمدرضا. (۱۳۹۶). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران از دوره قاجاریه تا معاصر. دو فصلنامه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، دوره ۶، شماره ۱۱، بهار و تابستان، ۲۰۷-۱۸۹.
- پور غلامحسین، آرزو؛ قربانی شاه کوچکی، مجتبی. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی سیر تحول طرح، نقش - رنگ در کاشیکاری دوره‌های صفویه و قاجاریه (نمونه موردی مسجد شیخ لطف الله اصفهان و هنر نصیر الملک شیراز). دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران.

سعادت‌مند، فریبا؛ نوشین، امین رضا. (۱۳۹۹). بررسی نسبت نور و رنگ در عرفان نجم الدین کبری و تأثیر آن بر معماری ایرانی، (مطالعه موردی: مسجد نصیرالملک شیراز). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی هنر، شیراز.

عباس‌زاده، مظفر؛ قیسی، عاصفه؛ رضاپور، سودا. (۱۳۹۶). بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سبک معماری مساجد دوره قاجار شهر ارومیه، (مطالعه موردی: مسجد علی شهید، عبدالمحمد و قره آغاج). ماهنامه شبک (شبکه اطلاعات کنفرانس‌های کشور)، سال دوم، شماره ۳، پیاپی ۲۲، خرداد، صص ۶۷-۵۷.

کشمیری، هادی؛ حیدری، علی اکبر؛ عماد، فاطمه. (۱۴۰۱). تدوین اصول طراحی عناصر کالبدی مسجد با تأکید بر سلسله مراتب شکلی به منظور افزایش حضور، (مطالعه موردی: مساجد دوره قاجار شیراز). فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۴۶، زمستان، صص ۵۱-۳۹.

مجتبوی، سیده مریم؛ نگهبان کاخکی، لادن؛ مجتبوی، سید حسین. (۱۴۰۲). مقایسه تطبیقی کاشیکاری و کتیبه‌نگاری مساجد مشیرالملک و نصیرالملک. فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای معماری ایران، دوره ۲، پیاپی ۳، بهار و تابستان، صص ۱۹-۱.

مزنکی، جواد؛ اسماعیل‌پور، سمانه. (۱۳۹۶). کتابت و کتیبه‌نگاری در خوشنویسی اسلامی. نشریه علمی علوم اسلامی انسانی، جلد ۳، شماره ۱۲، زمستان، صص ۱۸-۱۱.

نادری، ناهید؛ کریمی پور، محمد علی. (۱۳۹۷). مطالعه نور و رنگ از منظر حکمت هنر اسلامی در مسجد نصیرالملک شیراز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی ارم، شیراز.

نژاد ابراهیمی، احد؛ مرادزاده، سام. (۱۳۹۷). مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، دوره ۲۳، شماره ۲، تابستان، صص ۹۸-۸۷.

هانی، زارعی؛ اسدپور، علی؛ مؤمنی، کوروش. (۱۴۰۰). بازخوانی ویژگی‌های معماری و عملکرد مساجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز. فصلنامه مرمت و معماری ایران، سال ۱۱، شماره ۲۸، زمستان، صص ۱۷-۱.